

FADILJ HODŽA

*Kosovo u oružanoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije protiv fašističkih okupatora**

Narodnooslobodilačku borbu na Kosovu vodili su zajednički Albanci, Srbi, Crnogorci i drugi, u zajednici sa svim ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije. Stoga je narodnooslobodilačka borba na Kosovu deo velike narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije Jugoslavije, i u osnovi je imala sve one opšte karakteristike veličanstvene oslobodilačke i revolucionarne borbe svih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Sasvim razumljivo, ako se marksistički posmatraju uslovi i tokovi društvenih kretanja, NOR na Kosovu se razvijao u datim okolnostima i pod određenim specifičnim uslovima. Pored ostalog, specifičnosti se odnose na nacionalno ugnjetavanje i izrabljivanje albanskih masa, koje je išlo do fizičkog istrebljenja. Isto tako, mora se imati u vidu doratni razvoj KPJ na Kosovu, zatim ukupno nasleđe iz prošlosti, nažalost uglavnom negativno, pogotovu ono iz perioda 23-godišnje vladavine monarhističke Kraljevine Jugoslavije i uslovi koji su se stekli dolaskom fašističkih okupatora.

Rat je zatekao Kosovo u krajnjoj bedi i nerazvijenosti. Poljoprivreda zaostala i naturalna. Seljaštvo dovedeno na prosjački štap. Agrarnom reformom umesto od bogataša zemlja je oduzimana od srednjih pa i siromašnih albanskih seljaka i davana službenicima i

* Savez boraca Kosova i Institut za istoriju Kosova organizovali su u Prištini 14. i 15. decembra prošle godine naučni skup »Oružane revolucionarne snage NOP-a na Kosovu 1941—1945«. Uvodno izlaganje na skupu je podneo član Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ, ratni komandant Glavnog štaba NOV i POJ Kosova i Metohije, drug Fadilj Hodža, koji je na molbu Redakcije »Vojnog dela« prilagodio svoje izlaganje za objavljivanje u časopisu.

kolonistima koji su u većini bili siromašni seljaci ili bezemljaši. Na celom Kosovu neposredno uoči rata, kada je već bilo izgrađeno nekoliko preduzeća, nije bilo ukupno čak ni deset hiljada zaposlenih. Stanovništvo najvećim delom nepismeno. Teško su živeli svi, ne samo Albanci nego i Srbi i Crnogorci, starosedeoci i naseljenici.

Sem toga, zatečena je velika nacionalna i verska podvojenost. Istina, ovde vekovima zajedno žive Albanci i Srbi i može se sasvim sigurno reći da su se uglavnom dobro slagali, sarađivali i u svim kritičnim periodima iskreno pomagali. Ali isto tako stoji činjenica da su svi bivši režimi, sve vladajuće klase u prošlosti, radili na podvajanju i podsticanju nacionalne mržnje i nepoverenja.

Na negativno nasleđe, koje je potiskivalo u duboku pozadinu istinske narodne težnje i životno iskustvo zajedništva, kao neka kulminacija došlo je stvaranje Kraljevine Jugoslavije. Ona je uz veliku galamu »donela« navodno »konačno oslobođenje Srba«, a u stvari je pojačala eksploataciju srpskog stanovništva pa i kolonista, a oštricu velikosrpskog nacionalizma usmerila protiv Albanaca. Za sve vreme postojanja Kraljevine Jugoslavije nenarodni režimi su nad Albancima sprovodili sistematski teror, nemilosrdnu pljačku, denacionalizaciju, stalno raseljavanje.

Komunistička partija Jugoslavije, koja je na Kosovu, s jedne strane, imala toliko dugu tradiciju koliko je duga njena ukupna istorija, istovremeno je po svom članstvu i po svojim organizacijama bila relativno mlada, izgrađivana uglavnom tek od 1937. godine, od dolaska Josipa Broza Tita na čelo Partije. Pa i takvi, relativno malobrojni partijski redovi, nasuprot svojim jasnim stavovima, iskrenim htenjima i velikim nastojanjima Partije, uglavnom su bili sastavljeni od Crnogoraca i Srba, gde je Partija i ostvarila određeni uticaj. Međutim, kod Albanaca to se nije postiglo. Broj članova KPJ iz redova albanske narodnosti bio je mali, a njihov uticaj neznan. Od ukupnog broja (269) komunista na Kosovu pred aprilski rat 1941, samo oko 25 bili su Albanci. Zbog toga, a i zbog ogromne nepismenosti i svega drugog što je pratilo narodne mase Kosova, teško je prodirala politika KPJ. Isto tako, najviše podataka koji su o komunistima stizali do narodnih slojeva bili su obojeni najprljavijim lažima i izmišljotinama protiv komunizma, protiv KPJ i njene politike.

U tim, veoma teškim uslovima, došao je drugi svetski rat, fašistički napad na Jugoslaviju, i totalan krah Kraljevine Jugoslavije. Poput drugih jugoslovenskih krajeva, fašisti su rasparčali i Kosovo.

Okupatori su došli dobro pripremljeni, sa dobrim poznavanjem prilika na Kosovu i želeli su da sve okolnosti maksimalno iskoriste u svom interesu. Dovoljno je za to pogledati samo dnevnik grofa Čana.

On je još 29. aprila 1939. godine, tj. tri nedelje posle okupacije Albanije, zapisao: »... Naša politika mora da se živo pozabavi Kosovom. To će održati živim jedan iredentistički problem na Balkanu, privući pažnju Albanaca i predstavljati nož uperen u kičmu Jugoslavije« (Dnevnik grofa Čana, Zagreb 1948, str. 68).

Na celom Kosovu, a pogotovo u delu okupiranom od Musolinijeve Italije, koji je bio i najveći deo Pokrajine, fašisti su nastupili parolama o oslobođenju Albanaca. Istina, albanski narod je ranijom politikom bio doveden u tako težak položaj da je gotovo bio i spreman da prihvati bilo koji drugi režim samo ne nenarodni režim Kraljevine Jugoslavije. Šta više, po okupaciji su otvorene mnoge albanske škole i uvedena administracija na albanskom jeziku. Dozvoljeno je isticanje albanske zastave sa fašističkim znacima i drugim simbolima. Oduzetu zemlju od Albanaca za vreme Kraljevine Jugoslavije mnogi seljaci su povratili. Proterana je većina Crnogoraca i Srba koloniziranih na Kosovu kao i najveći broj državnih i drugih službenika bivšeg režima. Fašističku vlast na Kosovu uspostavili su albanski kvislinzi iz Tirane, u zajednici sa kosovskom albanskom reakcijom koja je do tada ponizno služila nenarodnim režimima Kraljevine Jugoslavije.

Nije bio mali broj Albanaca koji se našao ne samo pod uticajem raznih aga, begova i druge albanske reakcije sa Kosova već i pod uticajem iluzija koje su stvarane intenzivnom propagandom koja se prenosila iz fašističke Italije i Albanije o tobožnjem »oslobođenju« albanskog življa u Jugoslaviji i »prisajedinjenju« »Velikoj Albaniji«.

Srpsko i crnogorsko stanovništvo našlo se u izuzetno teškom položaju. Jedan deo naseljenika je odmah raseljen sa Kosova, a oni koji su ostali bili su izloženi mnogim progonima i nevoljama.

Okupatori su isto tako nastojali da se uz otvoreno huškanje i podsticanje neprijateljstava od strane Albanaca protiv Srba i Crnogoraca stvori razdor među narodima Kosova. Istovremeno su pokušavali da se Srbima i Crnogorcima predstave kao njihovi »zaštitnici« od Albanaca, uz zagovaranje bratoubilačkog rata sa njima. U tome su imali znatnu podršku među četnicima i drugim kvislinzima raznih struja, kako u Srbiji tako i u Crnoj Gori. Na taj način hteli su da obezbede svoju dominaciju i pod izgovorom čuvanja nacionalnih sloboda pridobiju naklonost kako Albanaca tako i Srba i Crnogoraca. Fašisti su imali nameru da od Kosova stvore za sebe, mirno, bezbedno područje koje će im istovremeno služiti kao izvor ljudstva za kvislinške vojne formacije u borbi protiv NOP-a, za dobijanje radne snage i eksploataciju rudnih bogatstava Kosova. U tome su imali

veoma snažnu podršku albanskih feudalaca barjaktara, aga i begova kao i šovinista i nacionalista iz redova srpsko-crnogorske buržoazije, koja je nastojala da svoj položaj očuva prikrivenom ili otvorenom kolaboracijom sa okupatorima.

Sve je to nametalo određene akcije Partije u zavisnosti od njenih objektivnih mogućnosti i uslovljavalo odgovarajuće rezultate u razvoju oslobodilačke i revolucionarne borbe na Kosovu. Borba protiv okupatora koji su raspolagali brojnim i savremenim naoružanjem, vojnički veoma dobro opremljeni, bila je svuda teška, a pogotovo na Kosovu. Teškoće su bile utoliko veće što su, iako skromni, partijski redovi oformljeni pre rata, u aprilskom ratu 1941. godine i dolaskom okupatora, znatno prореđeni i oslabljeni, i što je uticaj komunista na široke narodne mase Kosova još uvek bio veoma slab.

Kada je reč o položaju Kosova i njegovoj budućnosti, treba imati na umu da se i na Kosovu veoma dobro znalo za liniju bratstva i jedinstva i borbu protiv okupatora i njegovih slugu. To je bila polazna osnova NOB i svakog komunista. Bratstvo i jedinstvo je predstavljalo prvi i najvažniji ispit zrelosti za sve pripadnike NOP-a, a pogotovo za komuniste. Međutim, ne bi se moglo reći da je tada bilo jasno kakva će izgledati nova jugoslovenska zajednica i kakav će status imati Kosovo u njoj. Strah od povratka starog monarhističkog velikosrpskog režima bio je stalno prisutan. Tek kada smo početkom 1943. godine dobili članak Josipa Broza Tita pod naslovom »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti NOB-a«, koji se počeo proučavati i razrađivati u masama, postalo je jasnije da se jedino oružanom borbom može doći do nacionalnog i socijalnog oslobođenja, kao ravnopravnosti Albanaca, Srba, Crnogoraca i drugih i da se time polažu temelji kosovske zajednice, tj. autonomije u okvirima nove Jugoslavije.

Po dogovoru Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju i rukovodstava komunističkih grupa Albanije, Albanci komunisti sa Kosova koji su se u Albaniji školovali ili tamo radili, vratili su se u Pokrajinu i stavili na raspolaganje Oblasnom komitetu, odnosno partijskim organizacijama Kosova. Isto tako, dolaskom učitelja i drugih službenika iz Albanije bilo je i albanskih patriota-antifašista koji su po dolasku na Kosovo počeli sarađivati i uključivati se u NOP Kosova.

Sve to, kao i razvoj NOP-a u susjednoj Albaniji, uticalo je na albanske mase Kosova da se masovnije počnu uključivati u narodno-oslobodilački pokret. Inače, u prilog oružane borbe koju je povelа KPJ protiv okupatora išla je visoka svest malobrojnih komunista i progresivnih ljudi Kosova, kao i tradicionalno narodno slobodarstvo.

Ova dva činioca bila su presudna, prevagnula su nad svim drugim faktorima i, u relativno kratkom vremenskom razdoblju, pretvorila se u značajnu materijalnu snagu.

Uloga Oblasnog komiteta i u celini partijske organizacije Kosova u organizovanju i razvoju NOB-a bila je presudna nasuprot navedenim teškoćama i složenim uslovima. Partijska organizacija Kosova dosledno je sprovodila politiku KPJ i Josipa Broza Tita i kontinuirano radila na razvijanju NOP-a i oružane borbe.

Sasvim sigurno se može reći da su okupatori na Kosovu od prvog dana po dolasku osetili aktivnost KPJ. Nasuprot svom dobroisplaniranom i smišljenom nastupu, okupatori na Kosovu nikad nisu bili mirni i bezbedni. Pored svih pokušaja, nisu uspeali da organizuju bratoubilački rat, niti da mobilišu šire mase u borbi protiv NOP-a Jugoslavije i NOP-a Albanije, niti da mobilišu snage koje bi pošle na Istočni front.

U četvorogodišnjoj narodnooslobodilačkoj borbi, pod rukovodstvom Partije, učestvovali su najbolji sinovi iz redova svih naroda i narodnosti Kosova, a u prvom redu komunisti. Počev od 1941. godine oružana borba na Kosovu, i pored velikih poteškoća i brojnih oscilacija pa i zastoja, stalno se razvijala, širila i jačala.

Istorijska nauka treba da utvrdi tačan obim te borbe, brojno stanje boraca u određenim intervalima, njihovu aktivnost, uspehe, kao i propuste i gubitke oslobodilačkih jedinica. Pri tome se mora polaziti od stvarnih događaja, čuvajući se jednostranih ocena, tumačenja neobjektivnih stavova u zaključivanju o istorijskim zbivanjima. Moraju se sa najvećom objektivnošću i kritičnošću posmatrati postojeći dokumenti, kako strane tako i domaće provenijencije, kao i neka sećanja savremenika, odnosno memorijalna građa.

Oblasni komitet, komandni kadar i partijske organizacije, osim osnovnih zadataka predviđenih opštim direktivama vojno-političkog rukovodstva NOP-a, imale su i svoje planove, želje i težnje u organizovanju oružane borbe. Ovi planovi su često predviđali više nego što se objektivno moglo učiniti. Oni su ponekad nosili i elemente idealizovanja prilika i mogućnosti. Polazilo se od želje da se što je moguće više podstiču mase za borbu protiv okupatora. Ukoliko bi se oceni nekih pisanih izvora iz vremena rata nekritički prilazilo, stvorila bi se pogrešna, u osnovi netačna slika o razvoju oružane borbe na Kosovu.

Osnovno je da se dokumenti shvate i interpretiraju u kontekstu konkretne situacije kada su nastajali, znači kompleksno i dijalektički. Pri tome je važan marksistički pristup u analizi dokumenata i situ-

acija u kojoj su nastali. Njih valja analizirati u duhu stavova koje je zacrtala Partija prema borbi jugoslovenskih naroda i narodnosti protiv okupatora i uključivanju masa u njoj. Zatim, prema stvaranju oružanih formacija u NOR-u kao jedinog puta i bitnog činioca postizanja krajnjih ciljeva u ratu i revoluciji.

U istoj meri neprihvatljive su i tendencije da se oružana borba predimenzionira ili da se nekim akcijama daje značaj kakav one nisu imale ni onda, a ni sa današnje tačke gledišta. Ali, isto tako postoje neki događaji i oružane akcije koje nisu ni onda, a ni danas dobile svoje pravo mesto. Dakle, treba imati objektivnu meru za realnost i naučnu procenu proteklih događaja.

Isto tako, neumesna su i neka poređenja koja se povremeno prave sa nekim ustaničkim krajevima. Svaki deo jugoslovenske teritorije i svi njeni narodi i narodnosti dali su ono što su u određenim konkretnim uslovima mogli dati u prilog oslobodilačkoj i revolucionarnoj riznici. To je učinilo i Kosovo.

II

Već krajem juna 1941. godine, neposredno posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, održano je savetovanje Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo koje je proteklo u duhu Majskog savetovanja CK KPJ i priprema za oružanu borbu.

Nešto kasnije, svega tri dana nakon istorijske četvorjulske odluke CK KPJ o početku ustanka, 7. jula 1941. godine formiran je pri Oblasnom komitetu Vojni komitet koji je imao zadatak da vrši pripreme za oružanu borbu. Na čelu tog komiteta nalazio se organizacioni sekretar Oblasnog komiteta KPJ, Boro Vukmirović.

Po direktivi CK KPJ, uz neposredno angažovanje Oblasnog i Mesnog komiteta Kosovske Mitrovice, izvršene su pripreme za akciju u Trepči, koja je predstavljala objekat od prvorazrednog ekonomsko-strategijskog značaja za nemačku ratnu industriju.

U 23 časa i 30 minuta, 30. jula 1941. godine porušen je jedan stub žičare između rudnika olova Stari Trg i topionice olova Zvečan, a dva druga stuba su oštećena. Ova, vrlo značajna akcija, izazvala je veliko uznemirenje kod okupatora i njegovih slugu.

Grupa rudara koja je izvršila akciju sa drugim komunistima i rudarima činila je proletersko jezgro Kopaoničkog partizanskog odreda, koji je zvanično oformljen u selu Stanuloviću 7. avgusta 1941. godine. Borci Kopaoničkog odreda izvršili su u septembru drugu oružanu akciju na žičari Trepče, kada su poginula dva partizana.

Posle toga Odred je imao i druge akcije u Ibarskoj dolini. Deo boraca ovog odreda krajem godine ušao je u sastav proslavljene Prve proleterske brigade.

Od jeseni 1941. i tokom prve polovine 1942. godine širom Kosova razvijena je vrlo živa aktivnost u stvaranju *pozadinskih* partizanskih jedinica po srpskim selima, i *gerilskih* i *diverzantskih* grupa po gradovima. Pozadinske partizanske jedinice na Kosovu bile su specifičan vid vojnog organizovanja početkom rata. One su svečano položile partizansku zakletvu. Jedan od osnovnih zadataka ovih jedinica bio je da brane svoja sela i imovinu od okupatorskih vojnih i policijskih snaga kao i pljačkaških kvislinških bandi. Osim manjih izuzetaka, one nisu živele potpunim vojničkim životom, kako u pogledu zadataka tako i u pogledu statusa vojne formacije. Gerilske i diverzantske grupe izvele su čitav niz vrlo uspešnih akcija po gradovima i sa pozadinskim partizanskim jedinicama bile su stalna pretnja za fašističke okupatore i domaće izdajnike. Taj deo vojne organizacije do sada nije dovoljno proučen, a zaslužuje veću pažnju. O broju i sastavu pozadinskih partizanskih jedinica sačuvano je vrlo malo dokumenata. Značajni su podaci koje je o njima dao sekretar Oblasnog komiteta Boro Vukmirović u pismu od 23. marta 1942. godine upućenom Josipu Brozu Titu. U njemu, pored ostalog, stoji da je pozadinskim jedinicama u Peći obuhvaćeno blizu 700 ljudi, u Prištini 500, u Kosovskoj Mitrovici 300, Prizrenu 200 i u Uroševcu oko 200. Sve je to izazivalo strah i uznemirenost okupatora, pa su stoga početkom proleća 1942. godine usledila masovna hapšenja i deportacije stanovništva Kosova.

Poseban kvalitet u razvoju oružane borbe na Kosovu nastao je početkom jeseni 1942. godine. Taj proces počeo je 27. septembra 1942. godine kada je kod sela Ramljana, na putu između Uroševca i Gnjilana, formiran partizanski odred »Zejnel Ajdini«. Odred je izveo više uspešnih oružanih akcija na području Pokrajine, širio bratstvo i jedinstvo među narodima i objašnjavao ulogu okupatora i kvislinga na terenu. Činjenica da je Odred bio sastavljen od Albanaca imala je značajan politički efekat u celoj Pokrajini, ne samo kod albanskih masa nego i kod srpskih, crnogorskih i drugih pa i van Pokrajine. Bio je to živi dokaz da se Albanci isto kao i Srbi, Crnogorci i drugi jugoslovenski narodi i narodnosti ne mire sa okupacijom, već da se bore, i to pod istom zastavom, za zajedničke, jedinstvene ideale — za slobodu, za bratstvo i jedinstvo, za novu Jugoslaviju.

Od tada, znači od kraja septembra 1942. godine pa do kraja rata, Kosovo nije bilo bez partizanskih jedinica, iako ih je povre-

meno bilo u malom broju. Odlukom Biroa Oblasnog komiteta, 20. oktobra 1942. godine, formiran je Privremeni glavni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju, koji je radio na organizovanju, koordiniranju i vođenju oružane borbe. To je bio vrlo značajan događaj za dalji razvoj partizanskih jedinica i uopšte za razvoj oružane borbe na Kosovu. Prema tome, već tada postoji potpuna vojna organizacija sa jasnim zadacima i ciljevima.

Početkom novembra 1942. godine, kod Kaluđerskog Kamena formiran je Šarplaninski NOP odred.

U decembru 1942. godine u Vrelu kod Goleša održan je sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet i Privremenog glavnog štaba NOV i PO Kosova i Metohije na kome su ponovo razmatrana iskustva u vođenju i organizovanju oružane borbe. Doneta je odluka da se nastavi formiranje novih vojnih jedinica i da se Partizanski odred »Zejnel Ajdini« reorganizuje, odnosno podeli u dva dela. Jedan deo Odreda zadržao je već afirmisano ime — »Zejnel Ajdini« i dobio zadatak da krene za Skopsku Crnu Goru — Karadak.

Po odluci Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju i Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju na Karadaku je bilo predviđeno formiranje zajedničkog odreda od boraca sa Kosova i iz Makedonije pod nazivom Karadački partizanski odred. Planirano je da Karadački partizanski odred sa Skopske Crne Gore deluje prema Uroševcu, Gnjilanu, Preševu, Kumanovu i Skoplju. Međutim, do stvaranja Karadačkog NOP odreda nije došlo zbog toga što je odred »Zejnel Ajdini« bio od jačih bugarskih snaga otkriven, iznenada napadnut i razbijen. Ubrzo zatim ista sudbina je zadesila i nekoliko drugih partizanskih grupa koje su iz okoline Uroševca, Šare i Makedonije pošle da se sastanu i formiraju odred. Delovi ovih partizanskih grupa koje su se povukle iz Kardaka bili su kasnije opkoljeni od italijanskih fašista i albanskih vulentara u selu Grbole kod Uroševca. Iz obruča su se izvukli nakon teške borbe i razdvojili se u manje grupe. Jedna od njih posle nekoliko dana bila je otkrivena i napadnuta u selu Gracko kod Lipljana. Cela grupa od deset boraca izginula je u toj teškoj i neravnopravnoj borbi.

Osamnaestog marta 1943. godine obnovljen je Šarplaninski NOP odred, u čiji je sastav ušlo ljudstvo Karadačkog NOP odreda i novo-došli borci s područja Siriničke župe i Sredske.

Partizanski odred »Emin Duraku« koji je dobio zadatak da krene u pravcu Metohije i Đakovičke Malesije i tamo operiše, bio je bolje ratne sreće, pa je priliv novih boraca osetno porastao. On je tamo izvršio niz uspešnih akcija i porastao na oko 60—70 boraca.

Sedmog aprila 1943. od dela odreda »Emin Duraku« na putu za Kosovo, u šumi Crni Lug, formirana je Partizanska četa »Bajram Curi« koja je dobila zadatak da deluje u Metohiji, u okolini Đakovice i duž jugoslovensko-albanske granice.

Dolazak Svetozara Vukmanovića Tempa pada u teško vreme, baš kada je bila u toku vrlo žestoka akcija okupatora i domaćih izdajnika. Tih dana su poginuli sekretar Oblasnog komiteta Boro Vukmirović, član Biroa Ramiz Sadiku, sekretar oblasnog komiteta SKOJ-a Stanko Burić, član oblasnog komiteta i sekretar Sreskog komiteta Prištine Aca Marović, Voja Lakčević, Musa Zaimi i drugi istaknuti komunisti. Zbog takve situacije nije mogao da se održi planirani prošireni sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju. Svetozar Vukmanović Tempo sastao se sa instruktorom Oblasnog komiteta u Prizrenu Milijom Kovačevićem i rukovodiocima Mesnog komiteta za Prizren, a kasnije, u Gnjilanu, sa članom Biroa Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet Pavlom Jovićevićem. Na osnovu informacija do kojih je u tim razgovorima došao, Tempo je u ime CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ dao uputstva za dalji rad partijske organizacije Kosova. Ona je tokom 1943. godine uložila velike napore da se ta uputstva sprovedu u život.

U ime Vrhovnog štaba NOV i POJ, Tempo je doneo odluku o formiranju Glavnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju, koji je počeo da funkcioniše početkom maja 1943. godine. Istovremeno su formirani štabovi operativnih zona: jedan za Kosovo, a drugi za Metohiju. Šara je određena za bazu Oblasnog komiteta KPJ i GŠ NOV Kosova i Metohije. Tada je postavljen i zadatak čvršćeg povezivanja sa organizacijom KP Makedonije i partijskim i vojnim rukovodstvom na jugu Srbije. Formiranje Glavnog štaba NOV i PO za Kosovo i Metohiju i dvaju *operativnih* štabova bilo je od velikog političkog i vojnog značaja. To je bio krupan doprinos daljem razvoju i organizovanju oružane borbe na Kosovu. U toku maja i juna 1943, sprovodeći direktivu delegata Vrhovnog štaba, kosovski partizani se sakupljaju na Šar-planini i formiraju Šarplaninski partizanski odred koji je brzo narastao na oko 200 ljudi.

Kapitulacijom fašističke Italije, 8 septembra 1943. godine, na Kosovu se brže razvijala oslobodilačka borba. To je bio rezultat veće aktivnosti Partije i njenog stalnog jačanja, i sve šire svesti stanovništva da se za slobodu mora boriti s puškom u ruci.

Na Kosovu su umesto italijanskog okupatora vlast preuzele nemačke jedinice, pomognute kvislinškim snagama. Dolaskom Nemaca položaj naroda na Kosovu postao je još teži. Okupator i kvislinška

vlast ubijali su i pljačkali, naročito Srbe i Crnogorce. Dolazi i do čvršćeg povezivanja i organizovanja celokupne reakcije sa nemačkim okupatorom. Fašistička i velikoalbanska propaganda i teror su znatno pojačani. No, političko i vojno rukovodstvo NOP-a učinili su sve što se moglo da se što bolje iskoriste okolnosti koje su nastale kapitulacijom Musolinijeve Italije.

Istog dana kada je saopštena kapitulacija Italije, 9. septembra 1943. godine, Glavni štab NOV i PO Kosova i Metohije uputio je proglas narodima Pokrajine — Albancima, Srbima i Crnogorcima — s pozivom da stupaju u partizanske jedinice i da se bore protiv nemačkog i bugarskog okupatora. Posebno je naglašen značaj učešća Albanaca u oružanoj borbi.

I nemački fašisti su došli sa parolama o »oslobođenju« Albanaca, ali ovog puta od Italijana. No, nasuprot dolasku Nemaca i stvaranju novih kvislinških organizacija, broj boraca i kosovskih partizanskih jedinica je brzo rastao, kako na Kosovu tako i izvan Kosova.

Partizanska četa »Bajram Curi«, koja je operisala u okolini Đakovice, znatno je narasla tokom leta. Prilikom kapitulacije Italije upala je u Đakovicu i uspela da se održi u gradu. Zajedno sa njom u grad su nagrnuli i Malisori. Nemci su se bili zabarikadiralili u kasarni, komandi žandarmerije i hotelu, sve dok im nije stigla pomoć iz Peći i Prizrena. Iz grada se četa povukla bez većih gubitaka. Boravila je u okolini Đakovice i u Đakovačkoj Malesiji. Četa je 9. novembra 1943. godine u selu Degi u Đakovačkoj Malesiji prerasla u istoimeni bataljon.

Sa Kosova, iz Uroševca, Prištine, Lippljana i Mitrovice, po direktivi Oblasnog komiteta, pristiže veći broj boraca na Šar-planinu. Po naredbi GŠ NOV i PO Kosova i Metohije deo jedinica sa Šare prelazi u Jablanicu, na jugu Srbije. Tamo su zajedno sa štabom Kosovske zone upućene dve veće grupe boraca od kojih su kasnije formirana dva kosovska bataljona.

Najveći deo Šarplaninskog partizanskog odreda prelazi na makedonsku stranu Šar-planine da bi vršio akcije i okupljao ljudstvo u partizane, i radi povezivanja sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju, odnosno sa skopskom partijskom organizacijom. Po direktivi GŠ NOV i PO Kosova i Metohije, glavnina Šarskog odreda je oktobra 1943. krenula za Peškopeju (Albanija) i Debar, gde su se vodile žestoke borbe protiv Nemaca i albanskih kvislinških snaga.

Krajem oktobra i tokom novembra preostali deo Šarskog odreda, koji je boravio više sela Štrpce, dolaskom ljudstva iz Uroševca i drugih krajeva Kosova, narastao je na oko 65 ljudi. Vodio je više-

dnevnu tešku borbu protiv bugarskih jedinica u području Sirničke župe. Zatim su usledile borbe u Sredačkoj župi, protiv Nemaca i balista i kod Tetova, protiv poloških balista i albanskih vulentara.

Borbe su vođene tokom celog novembra, u kojima je Šarplaninski NOP odred desetkovan. U životu je ostalo svega 11 boraca koji su se povukli u selo Sojevo kod Uroševca, smrznuti i do kraja fizički iscrpljeni.

Om ljudstva sa Kosova, pripadnika NOP-a, koji su se do kapitulacije Italije nalazili po raznim fašističkim logorima u Albaniji, formiran je 16. septembra 1943. godine u Izvoru, kod Kičeva, Prvi kosovski bataljon »Ramiz Sadiku«. Nekoliko dana kasnije, tj. 20. septembra 1943. godine od logoraša iz logora »Porto Romano« kod Drača i drugih zatvorenika osnovan je partizanski bataljon »Boro Vukmirović«. Ova dva bataljona, zajedno sa glavninom Šarplaninskog partizanskog odreda, stvaraju 22. oktobra Kosovsko-metohijski NOP odred. Od Kosovsko-metohijskog NOP odreda i dva makedonska partizanska bataljona, 11. novembra 1943. godine u selu Slivovu, kod Ohrida, formirana je Prva makedonsko-kosovska brigada.

Od pripadnika NOP-a sa Kosova koji su se nalazili u logoru Ponca i drugim u Italiji, formiran je Staljingradski partizanski bataljon, koji je sve do avgusta 1944. godine dejstvovao u sastavu italijanskih partizanskih jedinica.

U Manastiru Prohora Pčinjskog, kod sela Starca, blizu Kumanova, 21. novembra 1943. godine formiran je Prvi kosovski bataljon. Krajem decembra iste godine u selu Slovniku, kod Lebana, formiran je i Drugi kosovski bataljon.

Dvanaestog januara 1944. godine od kosovskog bataljona »Bajram Curi« i skadarskog bataljona »Perljat Redžepi« formiran je zajednički partizanski odred »Curi-Redžepi« koji operiše u severnoj Albaniji i južno od Đakovice.

U nameri da se ubrza rad na stvaranju partizanskog odreda na Kopaoniku, Mesni komitet KPJ u Kosovskoj Mitrovici organizovao je razoružanje Deževske četničke brigade na pl. Goliji noću 3/4. novembra 1943. godine. Odmah sutradan po izvršenom zadatku formiran je Ibarsko-moravski NOP odred, koji se zatim prebacio preko Ibra na Kopaonik.

Četrnaestog februara 1944. godine združeni odred »Curi-Redžepi« bio je napadnut od jačih nemačkih i balističkih snaga i razbijen u rejonu Dega. Deo ljudstva iz Odreda je stradao, nešto je bilo zarobljeno, dok se jedna grupa od oko 80 boraca, uglavnom iz bataljona »Bajram Curi«, organizovano povukla. Izvlačenje boraca vršilo se

u tri pravca: prema Ljumi, Hasu i Reci. To je bio veliki gubitak, kako za oružane snage NOV i POJ tako i za oružane snage NOV Albanije.

U ovoj tzv. »Zimskoj velikoj ofanzivi«, izgubljeno je dosta boraca. Mogućnosti za jači otpor i manevrisanje bile su otežane, između ostalog, i zbog velikog snega i mraza. Od preostalog ljudstva bataljona »Bajram Curi« i prateće čete Glavnog štaba, u proleće (april 1944) formirana je Partizanska četa »Kosovo« koja je juna iste godine prerasla u Kosovski partizanski bataljon, nazvan i Kosovski partizanski bataljon »Lirija«. Operisao je na teritoriji južno od Đakovice i Prizrena, odnosno od Plava i Gusinja pa sve do Ljume i Peškopeje. Na njegovom udaru se posebno nalazio put Prizren—Skadar, jedina značajna arterija koja je povezivala Kosovo sa Albanijom, i nemačke jedinice na Kosovu i u Albaniji. Ova komunikacija je stalno ugrožavana i na njoj su nemačke kolone imale velike gubitke.

Već krajem marta 1944. godine u selu Viševcu, u području Vranja, od Prvog i Drugog kosovskog bataljona, koji su delovi na tom terenu, formiran je Kosovski NOP odred; 12 maja 1944. od ovog odreda formirana je Prva brigada Kosova. Vodila je žestoke borbe u južnoj Srbiji i istočnoj Makedoniji, dok nije rasformirana, 29. juna 1944. godine. O brigadi postoji malo dokumenata, pa se o njoj do sada vrlo malo pisalo.

Polovinom aprila 1944. godine u Andrijevici od boraca sa Kosova koji su se nalazili u crnogorskim partizanskim jedinicama formirana je Kosmetska partizanska četa, koja je kasnije prerasla u Kosmetški bataljon od tri čete. Bataljon je prema ukazanoj potrebi krajem juna, po naređenju GŠ NOV i PO za Kosmet, rasformiran i podeljen u tri dela — jedna četa ušla je u sastav 2. proleterske brigade koja se tada nalazila na tom području, druga četa je krenula prema Đakovičkoj Malesiji, a treća prema Ibarskoj dolini.

Koncem avgusta 1944. na području Šalje (Kosovska Mitrovica) formiran je Šaljski NOP odred.

Polovinom 1944. godine usledio je veći priliv boraca, te se organizuju i veće partizanske jedinice. Od postojećih partizanskih četa, odreda i bataljona i novopridošlih boraca stvaraju se brigade.

Dvadeset četvrtog juna 1944. godine kod sela Zbažde, blizu Struge, od iskusnih, prekaljenih boraca 1. makedonsko-kosovske brigade i pridodanih boraca, formirana je 1. kosovsko-metohijska udarna brigada.

Na zahtev Operativnog štaba NOV i PO Kosova i Metohije, 1. kosovsko-metohijska udarna brigada krajem septembra stiže na Kosovo, gde se uključuje u borbe za konačno oslobođenje Pokrajine.

Kroz neprekidne borbe, i pored ne malih gubitaka, Brigada je brzo narasla na nekoliko hiljada boraca.

U novim uslovima, kada jedinice NOV i POJ brzo narastaju u fazi priprema završnih operacija za oslobođenje Kosova, 2. septembra 1944. godine, Glavni štab NOV i PO Kosova i Metohije preimenovan je u Operativni štab NOV i PO za Kosovo i Metohiju. Imao je zadatak ne samo rukovođenje i brigu za dalji razvoj oružanih snaga na Kosovu, nego je po nalogu VŠ NOV i POJ vršio koordinaciju operacija kosovskih jedinica i drugih jedinica koje su učestvovala u borbama za definitivno oslobođenje Kosova.

Osim povećanja broja i obima operacija još više je intenziviran rad na stvaranju novih jedinica oslobodilačke vojske na Kosovu. Tako je 9. septembra 1944. u selu Ljiljancu, kod Bujanovca, osnovana 2. kosovsko-metohijska narodnooslobodilačka brigada.

U selu Krajmirovcu, kod Vranja, 12. septembra 1944. godine formirana je Treća kosovsko-metohijska NO brigada »Milan Zečar«. Krajem septembra u selu Tularu, kod Lebana, formirana je 5. kosovsko-metohijska NO brigada. Septembra 1944. u selu Brajini, blizu Podujeva, osnovana je partizanska četa »Meto Barjaktari«, koja je ubrzo prerasla u istoimeni bataljon. Početkom oktobra, na području sela Rakoša, kod Istoka, osnovan je Rakoški NOP odred. Na području Krume u Albaniji 13. oktobra 1944. godine od Kosovskog partizanskog bataljona i novodošlog ljudstva formirana je 4. kosovsko-metohijska brigada, koja je posle upada u Đakovicu 16. oktobra 1944. proglašena udarnom. Jedanaestog novembra u Đakovici je formirana 7. kosovsko-metohijska brigada.

U toku septembra, a posebno oktobra i novembra 1944. godine, u okviru završnih borbi za konačno oslobođenje Pokrajine, vode se svakodnevne, žestoke borbe po celom Kosovu. Pored borbi za oslobođenje Kosova, trebalo je otežati povlačenje nemačke grupe armija »E« koja se kosovskim stratezijskim pravcem povlačila jednim krakom preko Raške ka Sarajevu, a drugim ka Kraljevu i dalje na sever. Borbe su se vodile i na istočnom i na zapadnom delu Kosova. Zapadni deo na početku je obuhvatao prostor od Šare (Dragaša) preko Paštrika do Prokletija. Neprestano je napadana komunikacija Prizren — Đakovica — Peć, Prizren — Skadar, neprijateljska uporišta u Đakovačkoj Malesiji, u Kuksu, Prizrenu, Đakovici i Peći. Na istoku, borbe su vođene od Bujanovca preko Gnjilana i Podujeva do Kopaonika; napadana su neprijateljska uporišta u Bujanovcu, Preševu, Gnjilanu, Uroševcu, Prištini, Podujevu, Mitrovici i Ibarskoj dolini.

O tome se mogu naći brojni podaci i u nemačkoj arhivskoj građi. Karakterističan je slučaj koji je u svoj dnevnik zabeležio nemački vojnik Hans Ditrih. U njemu, pored ostalog, stoji: »Bilo je pakla u mnogim bitkama širom Evrope, ali ovakvog pakla kakav se ovde, ovih novembarskih dana 1944. godine odvija, nije bilo nigde. Oni (misli se na jedinice NOVJ) napadaju danonoćno. Nećemo izdržati. Prištinu ćemo uskoro izgubiti...«

U periodu jednomesečnih borbi od 23. oktobra do 22. novembra 1944. godine, prilikom konačnog oslobođenja Kosova, okupatorske snage proterane su iz ovog dela zemlje. U borbama vođenim u to vreme protiv snaga nemačke grupe armija »E« sve kosovsko-metohijske brigade, kao brigade Srbije i Albanije koje su se tada nalazile na Kosovu, pokazale su izvanrednu hrabrost i visoki borbeni moral. One su u praksi potvrdile kako se oružjem i požrtvovanjem kuje bratstvo i jedinstvo i međusobno poverenje među narodima i narodnostima. U tim operacijama, u sadejstvu sa jedinicama NOVJ, učestvovala su i neke jedinice Druge bugarske otečestvenofrontovske armije.

Iako je Kosovo oslobođeno krajem novembra 1944. godine, nije bila oslobođena cela teritorija Jugoslavije. Zbog toga je trebalo i dalje jačati vojnu organizaciju. Tako je 13. decembra 1944. godine u Kosovskoj Mitrovici formirana 6. kosovsko-metohijska brigada, a 20. decembra 1944. u Istoku, od dotadašnjeg Rakoškog NOP odreda i novih boraca, 8. kosovsko-metohijska brigada. Dvadesetšestog januara 1945. godine formirana je Brigada KNOJ-a (Korpusa narodne odbrane Jugoslavije).

Iako je Štab 52. kosovske divizije imenovan naredbom Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 8. februara 1945. godine, divizija je oformljena 14. februara 1945. godine. U njen formacijski sastav ušle su 1. 2. i 4. kosovsko-metohijska brigada. Istovremeno, radi efikasnosti upotrebe kosovskih jedinica, od ostalih brigada 3. i 5. brigada bile su uključene u sastav novoformirane Operativne grupe brigada, dok su 6. 7. i 8. brigada kao i Brigada narodne odbrane iz sastava KNOJ-a bile pod neposrednom komandom Operativnog štaba za Kosmet.

Posle proterivanja okupatora sa područja Pokrajine, kosovsko-metohijske jedinice su nastavile borbu protiv raznih kvislinških i kontrarevolucionarnih snaga koje su nastojale da spreče jačanje nove narodne vlasti i normalizaciju života na Kosovu. U tim borbama se kalio borački sastav, izoštravana je njihova politička svest protiv klasnog neprijatelja i jačalo bratstvo i jedinstvo. Kroz borbe za likvidaciju albanskih kvislinga i četnika dalje je učvršćivano međusobno poverenje Albanaca, Srba, Crnogoraca i drugih.

Borci sa Kosova borili su se još od samog početka ustanka, ne samo u svom kraju već i u drugim delovima Jugoslavije, dajući svoj puni doprinos zajedničkoj borbi svih jugoslovenskih naroda i narodnosti do konačnog oslobođenja. Posebno, u vreme završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije, učešće boraca sa Kosova bilo je masovno; oni su se borili u sastavu raznih jedinica koje su se borile skoro u svim krajevima zemlje, a njihovo prisustvo osećalo se na dugom frontu od Srema do Dalmacije, Istre i Slovenačkog primorja.

Od ogromnog je značaja činjenica da je već početkom 1945. godine ljudstvo sa Kosova bilo angažovano i u drugim jedinicama NOVJ koje su se borile za definitivno oslobođenje zemlje, u komandama područja, komandama mesta, u partizanskim stražama i drugim vojnim formacijama (ukupno oko 50.000 boraca). Kako je tada Kosovo imalo oko 600.000 stanovnika znači da se gotovo svaki jedanaesti građanin nalazio u redovima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

III

Razvoj i rast partizanskih jedinica nije bio jednomeran, niti je tekao bez teškoća i poraza. Bilo je više onih jedinica koje su pod nalogom fašista i domaćih slugu brzo razbijene, mnoge su po potrebama preformirane, ali je bilo i nekih jedinica koje su se nasuprot mnogim udarima neprijatelja stalno obnavljale i održale kroz ceo period rata.

Gotovo do jeseni 1944. godine mladi ljudi, koji nisu prethodno ni služili vojsku, činili su sastav jedinica oslobodilačke vojske. Nedostatak vojnog znanja nadoknađivali su visokom svešću, požrtvovanjem i neizmernom odanošću narodnooslobodilačkoj borbi, revoluciji i boljoj sutrašnjici.

Borci sa Kosova, kao i iz ostalih delova Jugoslavije, za sve vreme rata snabdevali su se oružjem koje su otimali od okupatora i domaćih izdajnika, a narod ih je hranio i odevao.

Pripadnike oslobodilačke vojske je krasila ne samo hrabrost već isto toliko i odanost, upornost, visoka etika, moral i druge vrline. Borci su stoički podnosili glad, zimu, ogromne fizičke napore i stalne životne opasnosti. Trebalo je puno ljudske snage da borac gladan, umoran i nesiguran da li će sledeći dan dočekati u životu, prođe kroz rodne vinograde i voćnjake, a da ne dirne ni jedno zrno grožđa, ni jednu šljivu.

Ako se analiziraju nacionalni i socijalni sastav partizanskih jedinica, takođe će se lako konstatovati da su one bile oličenje dosledne, principijelne politike KPJ, odnosno socijalističke revolucije. Sve ko-

sovsko-metohijske jedinice, bez izuzetka kako se zvale, imale su u svojim redovima Albance, Srbe, Crnogorce i pripadnike drugih naroda i narodnosti. Sem toga, sve jedinice bile su sastavljene od radnika, zanatlija, mlade inteligencije i seljaštva. Jezgra svih jedinica sačinjavali su komunisti, mlađi intelektualci, radnici i seljaci koji su se politički potpuno opredelili za revoluciju.

Iz ovog kratkog pregleda razvoja kosovsko-metohijskih jedinica vidi se da su one nastajale ne samo na Kosovu već i u susednim republikama na tlu Srbije, Makedonije, Crne Gore i NSR Albanije. Tamo su se i borile kao što su se i njihove jedinice borile na tlu Kosova. To je, takođe, bio jedan od vidova kovanja i kaljenja poverenja, bratstva i jedinstva.

Iz ovih letimično pomenutih podataka vidi se takođe da su jedinice NOVJ vrlo tesno i svestrano sarađivale sa jedinicama NOV Albanije. Ta činjenica isto tako zaslužuje punu pažnju, kako sa vojnostrategijskog tako i sa političkog stanovišta. Borci Kosova svih nacionalnosti borili su se i na tlu Albanije sa istim žarom kao na tlu Jugoslavije. Isto tako, borci iz Albanije jurišali su hrabro i smelo na nemačka utvrđenja i njihove kolone na Kosovu kao i u Albaniji. Vojna saradnja jedinica NOV Jugoslavije i NOV Albanije bila je deo ukupne, veoma prisne, iskrene i u obostranom interesu korisne saradnje između KPJ i KPA, odnosno NOP-a Jugoslavije i NOP-a Albanije.

Da zaključim:

Oružana borba na Kosovu vodila se i razvijala pod neposrednim rukovodstvom Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju i Glavnog štaba NOV i PO Kosova i Metohije. Iako nije postojala stalna veza, naročito u prvim godinama, između Oblasnog komiteta i Glavnog štaba Kosova sa centralnim partijskim i vojnim rukovodstvom Jugoslavije, oružana borba Kosova ipak je bila direktno povezana sa CK KPJ i VŠ NOV i POJ, i razvijala se u duhu linije tog rukovodstva. U toku 1944. godine postojala je nešto bolja veza sa CK i Vrhovnim štabom NOV i POJ, a od jula 1944. i stalna radio-veza.

Pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i POJ sa Josipom Brozom Titom na čelu, kosovski komunisti i drugi rodoljubi — albanski, srpski, crnogorski narod i drugi narodi i narodnosti Kosova, zajedno sa ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije — četvorogodišnjom teškom ali slavnom oslobodilačkom borbom protiv zajedničkog neprijatelja, fašističkih okupatora i njegovih slugu, vodili su tešku borbu, izvojevali slobodu i dali svoj značajni doprinos stvaranju nove Jugoslavije. Istovremeno, oni su izgrađivali i uobličavali svoje zajedništvo i autonomiju Pokrajine.

Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovo, kao široj društveno-političkoj zajednici i jednom od konstitutivnih elemenata federalizma, Ustavom SFRJ, Ustavom SR Srbije i Ustavom SAP Kosova, garantovana su sva prava i dužnosti kao i ostalim socijalističkim republikama i Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Vojvodini.

Radni ljudi Kosova, zajedno sa radnim ljudima Socijalističke Republike Srbije i Socijalističke Autonomne Pokrajine Vojvodine, a u zajednici sa ostalim socijalističkim republikama, uspešno grade svoj bolji život, izgrađujući socijalističko samoupravno društvo.